

Στην κολυμβήθρα του Σιλωάμ: από τον δοσιλογισμό της Κατοχής στην εθnikοφροσύνη του Εμφυλίου*

«[...] Εισάγων την από 7ης Ιουλίου 1952 αίτησιν των Παναγιώτου Μ. και Ιωάννου Μ., καταδίκων κρατουμένων εν ταις ενταύθα Α' Επανορθωτικαίς Φυλακαίς, βασιζομένων επί της διατάξεως του άρθρου 9 του Νόμου 2058 της 18 Απριλίου 1952 "Περί μέτρων ειρηνεύσεως" εκτίθημι τ' ακόλουθα: Οι εν λόγω κατάδικοι καταδικασθέντες αρχικώς ερήμην δια της [...] αποφάσεως Δικαστηρίου Δοσιλόγων [...] εις ισόβια δεσμά δια την αυτήν πράξιν μετ' ανακοπήν των κατεδικάσθησαν εις 12ετή κάθειρξιν δια της [...] αποφάσεως του αυτού Δικαστηρίου. Δια της υπό κρίσιν αιτήσεως αιτούνται τα εξής: 1^{ον}) όπως καθορισθή ότι αυθορμήτως παρουσιάσθησαν εντός διμήνου από της ενάρξεως της ισχύος του προμνησθέντος Νόμου περί μέτρων ειρηνεύσεως 2^{ον}) άλλως ότι η εκουσία προσέλευσις προς εκπλήρωσιν των στρατιωτικών των υποχρεώσεων αποτελεί αυθόρμητον προσέλευσιν και συνεπώς υπαγωγήν τούτων εις τας ευεργετικάς διατάξεις του νόμου περί μέτρων ειρηνεύσεως και 3^{ον}) άλλως όπως η επιβληθείσα αυτοδικαίως και διαταχθή η εκ των φυλακών απόλυσίς των. Κατ' αρχήν προκειμένου όπως κριθή το νόμιμον ή μη των προτεινομένων λόγων, πρέπει να διερευνηθή εάν και κατά πόσον το αδίκημα, δι' ο κατεδικάσθησαν, της παραβάσεως της 6/1945 Συντακτικής πράξεως, υπάγεται ή ου εις τας ευεργετικάς διατάξεις του ως είρηται Νόμου περί μέτρων ειρηνεύσεως. Είναι αληθές ότι κατά την έννοιαν της διατάξεως του άρθρου 9 του Νόμου 2058/52, το ευεργέτημα το παρεχόμενον εις τους αυθορμήτως προσελθόντες εντός διμήνου από της ενάρξεως της ισχύος του Νόμου τούτου, επεκτείνεται εις πάντας τους ουσιαστικώς ή καθ' οιανδήποτε τρόπον, παρανόμως δράσαντες, είτε ως ένοπλοι συμμορίται, είτε ως πράκτορες των συμμοριτών εις τας πόλεις, είτε εις τας ποικιλωνύμους οργανώσεις του ΚΚΕ (ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΕΠΟΝ κ.λπ.) και δια πάντα αυτών τα αδικήματα, οποτεδήποτε και εάν ετελέσθησαν, εφόσον έχουσιν οιανδήποτε σχέσιν με την Αντεθνικήν δράσιν των οργανώσεων τούτων. Μάλιστα δε προς αποφυγήν ανίσου μεταχειρήσεως, περιελήφθησαν εις το χορηγούμενον ευεργέτημα και οι υποπεσόντες εις αξιοποίνους πράξεις συνδεομένας με καταστολήν της δράσεως της άκρας

Ο Στράτος Δορδανάς είναι Ειδικός Επιστήμονας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ.

* Το κείμενο αυτό βασίζεται στην μονογραφία που ετοιμάζει ο γράφων με τίτλο «Η γερμανική στολή στη ναφθαλίνη. Επιβιώσεις του δοσιλογισμού στην Μακεδονία, 1945-1974».

αριστεράς [...]. Εις τούτους όμως περιλαμβάνονται μόνον οι ανήκοντες εις την δύναμιν των ΜΕΑ, ΜΑΥ, ΜΑΔ ή των τούτοις ομοίων ως ρητώς εν τω νόμω διαγορεύεται, ουχί δε και οι συνεργασθέντες μετά του εχθρού, ους εξαιρεί των ευεργετημάτων, εκτός εάν εκ της ερεύνης της ουσίας της υποθέσεως διαπιστωθή ότι οι καταδικασθέντες επί παραβάσει της 6/45 Συντακτικής πράξεως, δεν είχαν συνεργασθή μετά του εχθρού και δοθή αλλοίος χαρακτηρισμός εις την πράξιν. Ενώ αντιθέτως, εάν εκ της ερεύνης της υποθέσεως διακριβωθή ότι ούτοι ετιμωρήθησαν διότι συνεργάσθησαν μετά του εχθρού και κατά συνεπώς ότι παρέβησαν την προμνησθείσαν Συντακτικήν πράξιν, δεν υπάγονται εις τας ευεργετικές διατάξεις του Ν. 2058/52 “περί μέτρων ειρηνεύσεως”»¹.

Η ένταξη στις ευεργετικές διατάξεις του Νόμου 2058 της 18ης Απριλίου 1952 «περί μέτρων ειρηνεύσεως» δεν περιλάμβανε, σύμφωνα με τον νομοθέτη, τις περιπτώσεις όσων την περίοδο της Κατοχής είχαν συνεργαστεί με τους κατακτητές και μετά την Απελευθέρωση είχαν καταδικαστεί από τα Ειδικά Δικαστήρια Δοσιλόγων. Υπό το πρίσμα της νομοθετικής αυτής πρόνοιας η γνωμοδότηση του παραπάνω αναφερόμενου δικαστικού συμβουλίου κινούνταν στην σωστή κατεύθυνση και ήταν σύμφωνη με το πνεύμα και το γράμμα του συγκεκριμένου μετεμφυλιακού νόμου. Εντούτοις, ανάλογες γνωμοδοτήσεις των δικαστηρίων δεν στάθηκαν ικανές να εμποδίσουν την αποφυλάκιση των δοσιλόγων ή τουλάχιστον όσων παρέμεναν στις φυλακές και μετά την λήξη του Εμφυλίου. Αυτό συνέβη γιατί όσοι προσέτρεξαν στον σχετικό νόμο στερούνταν μεν νομικής βάσης, αλλά όχι της πολύτιμης άνωθεν υποστήριξης· ο μετριασμός της ποινής και η συνεπακόλουθη υπό όρους απόλυση της ειδικής αυτής κατηγορίας των καταδίκων τελούσαν υπό την έγκριση του Βασιλέως, του αρμόδιου Υπουργού επί της Δικαιοσύνης και του Συμβουλίου Χαρίτων.

Ήταν και αυτή μια μεθόδευση –από τις πολλές όπως θα περιγραφεί παρακάτω– για την αποφυλάκιση και των τελευταίων κρατουμένων δοσιλόγων, την οποία αποδέχτηκε και επικρότησε το επίσημο κράτος της εποχής εκείνης. Αλλά για να λειτουργήσει αποτελεσματικά η μεθοδευμένη αυτή συνεργασία μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών, απαιτούνταν η παροχή εγγυήσεων από την πλευρά των κρατουμένων υποδίκων ή καταδίκων ότι άμα τη αποφυλάκισή τους θα διήγαν έντιμο βίο τόσο από ποινικής, όσο και από ιδεολογικής σκοπιάς. Χρειαζόταν επομένως να παρουσιαστεί ο δοσιλογισμός ως η εθνικοφροσύνη της Κατοχής και να γεφυρωθούν οι δύο έννοιες για να «αποδειχτεί» ότι η συνεργασία με τον κατακτητή δεν αγνοούσε τα εθνικά συμφέροντα, αλλά είχε αποβεί τελικά προς όφελος της πατρίδας.

Το ΚΚΕ του Εμφυλίου Πολέμου και το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ της Κατοχής, νοσηματοδοτούμενοι ως οι εσωτερικοί εχθροί, «επέτρεπαν» τέτοιες ταυτίσεις και δικαιολογούσαν ανακόλουθες πράξεις και εθνικά επιζήμιες, μετατρέποντάς τες σε πατριωτικά αναγκαίες και ταυτόχρονα ηρωικές· ήταν πράξεις διορατικές, που είχαν εκτελεστεί σε στιγμές του κατοχικού χρόνου κατά τον οποίο ο εξωτερικός εχθρός δεν

είχε καταλάβει ακόμη την δεύτερη θέση στην κλίμακα της επικινδυνότητας για το έθνος, με τον κομμουνισμό να φιγουράρει πια την μεταπολεμική περίοδο ως ο αναμφισβήτητος υπ' αριθμόν ένας κίνδυνος. Ποια ήταν λοιπόν τα μεθοδολογικά εργαλεία με τα οποία ο δοσιλογισμός της Κατοχής εγγράφηκε στο σχήμα της εθνικοφροσύνης και μέσω αυτού οι πρωταγωνιστές αναβαπτίστηκαν, γινόμενοι και πάλι αποδεκτοί στους κόλπους της κοινωνίας;

Το 1948 ένας κρατούμενος, ο οποίος στην Κατοχή είχε γερμανοντυθεί, συμπλήρωσε μια αίτηση ζητώντας να μεταφερθεί σε άλλη φυλακή με το επιχείρημα ότι δεν ήταν ιδεολογικά ορθό –αν όχι προσβλητικό– να κρατείται με τους κομμουνιστές. Για να στηρίξει περαιτέρω την επιχειρηματολογία του δεν δίστασε να παραδεχτεί πως στην Κατοχή εντάχθηκε στα Τάγματα Ασφαλείας και πολέμησε κατά του κομμουνισμού, συνεχίζοντας αργότερα τον πόλεμο κατά του ίδιου εχθρού μέσα από τις τάξεις του εθνικού στρατού και των ΜΑΥ (= Μονάδες Ασφαλείας Υπαίθρου). Ήταν ένας από τους πολλούς «εθνικόφρονες δοσιλόγους» και γι' αυτό θα έπρεπε να αντιμετωπίζεται ως εθνικόφρων, καθώς αποδεδειγμένα είχε προσφέρει στην πατρίδα του. Όσο για την εμπλοκή του στον κόσμο των Ταγμάτων Ασφαλείας, αυτή δεν μπορούσε να εκληφθεί ως μια ποινικά κολάσιμη πράξη από την στιγμή που ο αγώνας εναντίον του ΚΚΕ και των υποστηρικτών του δεν γνώριζε περιοδολογήσεις, αλλά ήταν συνεχής, με στόχο την παρεμπόδιση κατάληψης της εξουσίας από το ΚΚΕ (Κατοχή-Δεκεμβριανά-Εμφύλιος) και τους συμμάχους του εκτός των συνόρων².

Όσο για το μείζον ζήτημα της συνεργασίας με τον κατακτητή, αυτό προβαλλόταν σε ένα δεύτερο επίπεδο ως επώδυνη μεν, αλλά απόλυτα αναγκαία επιλογή, η μόνη που μπορούσε να αποδώσει τα απαραίτητα μέσα (τα όπλα) για την αντιμετώπιση της εαμικής παράταξης. Αν και οι Συντακτικές Πράξεις 1/1944 και 6/1945, όπως και οι επόμενες τροποποιήσεις τους, έκριναν τον εξοπλισμό από τους κατακτητές ως ιδιαίτερα επιβαρυντικό στοιχείο, δεν ήταν λίγοι εκείνοι στην μεταπολεμική Ελλάδα που παρουσιάζονταν τελικά υπέρμαχοι αυτής της επιλογής για την ανάσχεση του εσωτερικού κινδύνου και την ακύρωση των σχεδίων του εδαφικού ακρωτηριασμού στο όνομα του κομμουνιστικού διεθνισμού.

Αναμφίβολα πρόκριμα για τον τρόπο με τον οποίο έμελε να αντιμετωπιστεί το ζήτημα του δοσιλογισμού από την δικαιοσύνη και κατ' επέκταση από την πολιτική ηγεσία θεωρήθηκε από την συντριπτική πλειοψηφία η δίκη των κατοχικών κυβερνήσεων που διεξήχθη μεταξύ Φεβρουαρίου-Μαΐου του 1945. Οι εφημερίδες της Αριστεράς –κυρίως– είχαν επιδοθεί τις ημέρες εκείνες σε μια σύγκριση του αμείλικτου τρόπου με τον οποίο είχαν αντιμετωπιστεί σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες οι ηγετικές ομάδες των συνεργατών των Γερμανών με το αντίστοιχο ελληνικό παράδειγμα, όπου η δικαστική εκκαθάριση της υπόθεσης των κατοχικών πρωθυπουργών και των υπουργών τους διεξαγόταν με χαρακτηριστικά αργούς ρυθμούς. Η τε-

λική δε απόφαση και το γενικότερο σκεπτικό του δικαστηρίου μετά την ολοκλήρωση της ακροαματικής διαδικασίας έσπειρε την απογοήτευση, καθώς χαρακτηρίστηκε από πολλές πλευρές ως σκανδαλιστικά επιεικής. Εκείνο που έμεινε από την συγκεκριμένη δίκη ήταν αφενός ότι τα Τάγματα Ασφαλείας είχαν συγκροτηθεί πρωτίστως για να εμπεδώσουν το αίσθημα της δημόσιας ασφάλειας που είχε διαταραχθεί κυρίως στην ύπαιθρο εξαιτίας της δράσης διαφόρων ένοπλων αριστερών ομάδων, ασχέτως του γεγονότος πως στην συνέχεια εξοπλίστηκαν από τους Γερμανούς για την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων στόχων της κατοχικής πολιτικής τους. Αλλά οι στόχοι αυτοί, δηλαδή η πολιτική διαίρεση των Ελλήνων και η επακόλουθη ενδοελληνική σύρραξη με την διάρρηξη του μετώπου αντίστασης, δεν ήταν ουδόλως μέσα στις προθέσεις της κυβέρνησης Ράλλη, παρά μόνο εξυφάνθηκε στα γερμανικά στρατιωτικά επιτελεία. Αφετέρου οι απόψεις που υποστηρίχτηκαν ότι αν δεν υπήρχαν τα Τάγματα Ασφαλείας η χώρα θα περιέπιπτε στα χέρια της κομμουνιστικής τρομοκρατίας και της σοβιετικής εξάρτησης, άρα και οι ίδιοι οι δικαστές θα ήταν αναπόφευκτα θύματα αυτής της εξέλιξης, αποτέλεσαν στο εξής έναν από τους ακρογωνιαίους λίθους της επιχειρηματολογίας των απειλούμενων από το σπαθί της δικαιοσύνης δοσιλόγων³.

Η πρώτη αυτή σχεδόν αμήχανη εξύμνηση των Ταγμάτων Ασφαλείας δεν άργησε να βγει από τις αίθουσες των δικαστηρίων και να περάσει ως ιδεολογία και φρασεολογία στην αίθουσα του Κοινοβουλίου, αυτού που είχε προκύψει μετά τις εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946. Δεν ήταν λίγοι οι πολιτικοί εκείνοι που αρκετές φορές κατά την αγόρευσή τους από το βήμα της Βουλής μίλησαν με τα καλύτερα λόγια για την προσφορά των Ταγμάτων Ασφαλείας στην υπόθεση του έθνους τα δύσκολα χρόνια της Κατοχής, δημιουργώντας το απαραίτητο πολιτικό κλίμα για την επιχειρούμενη μετέπειτα δικαίωση των ταγματασφαλιτών. Φυσικά, την χρονική εκείνη στιγμή δεν έλειψαν οι αντιδράσεις απέναντι σε αυτές τις φωνές που ζητούσαν δικαίωση και αναγνώριση του αγώνα των Ταγμάτων Ασφαλείας: αυτές όμως δεν μπορούσαν να ανασχέσουν την συγκρότηση ενός διακριτού πολιτικού μετώπου που ήταν διατεθειμένο να υποστηρίξει όσους αντικομμουνιστές είχαν μπλέξει στα δόκανα της δικαιοσύνης για τον κατοχικό βίο και την πολιτεία τους.

Ένας από τους υπέρμαχους των Ταγμάτων Ασφαλείας ήταν ο Θεόδωρος Τουρκοβασίλης, αρχηγός του κόμματος των Εθνικοφρόνων και διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδας επί πρωθυπουργίας Ράλλη. Με κάθε ευκαιρία ο Τουρκοβασίλης καταφερόταν με σφοδρότητα εναντίον του ΚΚΕ, ζητώντας να αξιοποιηθούν όλες οι δυνάμεις του έθνους, ακόμα και εκείνες που βαρύνονταν με καταδίκες από τα Ειδικά Δικαστήρια Δοσιλόγων. Με τις τοποθετήσεις του ο εν λόγω πολιτικός επιζητούσε ουσιαστικά την ατιμωρησία των δοσιλόγων, ανοίγοντας τον δρόμο για την σταδιακή ενσωμάτωση μέσω της εμπλοκής τους στην εμφύλια σύρραξη. Σημείωνε εμφαντικά σε μια από τις ομιλίες του ενώπιον των συναδέλφων του βουλευτών τον

Φεβρουάριο του 1948: «Αλλά ανεξαρτήτως των άλλων ζητημάτων, τα οποία δεν απησχόλησαν την Βουλήν δεν νομίζω, κύριοι Βουλευταί, ότι επιτρέπεται να υπάρξει εν ισχύει ακόμη η 6η Συντακτική Πράξις. Και περί αυτής θα έπρεπε προ πολλού να είχεν απασχοληθή η Βουλή, διότι η 6η Συντακτική Πράξις, θα μου επιτρέψετε τον χαρακτηρισμόν, αποτελεί αίσχος, είναι επινόησις και έργον των κομμουνιστών και επί τη βάσει ταύτης ερρίφθησαν, και σήπονται εις τας φυλακάς άνθρωποι, χωρίς να πταίσουν το παράπαν. Και γενομένου λόγου περί της περιφήμου 6ης Συντακτικής Πράξεως, δυνάμει της οποίας ερρίφθησαν εις τας φυλακάς χιλιάδες αθώων ανθρώπων και σήπονται ακόμη, θα ήθελον να ερωτήσω την Κυβέρνησιν εάν υποτεθή ότι κλείομεν τας θύρας μας απόψε, ποια μέτρα σκέπτεται να λάβη περί των εθνικοφρόνων πολιτών των εγκεκλεισμένων εις τας φυλακάς; Όταν η Κυβέρνησις κατήγγησε και ενεκρίναμε το ψήφισμα περί αμνηστίας και όταν εδώσαμεν ελευθερίαν εις εκείνους, οι οποίοι εσφαγιάσαν τα εθνικά μας δίκαια, εσφαγιάσαν την πατρίδα, και εσφαγιάσαν τον Ελληνικόν λαόν, είπον τότε προς τον κ. Πρόεδρον της Κυβερνήσεως: Δεν είναι ανεκτόν να δοθή αμνηστία, να μη δοθή γενική αμνηστία εις την οποίαν να περιληφθούν οι εθνικόφρονες πολίται. Πώς εξηγείται, κύριοι, εγκληματαί καταδικασθέντες εις θάνατον δι' εγκληματικάς πράξεις να ευρίσκωνται εκτός των φυλακών και να ενισχύουν σήμερον τον συμμοριακόν αγώνα, και να κρατούνται εις τας φυλακάς οι ήρωες Στρατηγοί, οι δημιουργοί του Αλβανικού έπους, οι αξιωματικοί και οι οπλίται των ταγμάτων ασφαλείας, άνευ της δράσεως των οποίων δεν θα συνεδριάζομεν εν τη Αιθούση ταύτη. Και γενομένου λόγου περί ταγμάτων ασφαλείας, έχω να παρατηρήσω ότι ένα μεγάλο μέρος των διαπρεψάντων αξιωματικών εις τον αγώνα κατά των συμμοριτών προέρχεται εκ των ταγμάτων ασφαλείας»⁴.

Ο Τουρκοβασίλης είχε ανοίξει διάπλατα την πόρτα της επαναφοράς —όπως άλλωστε είχε συμβεί και με τον ίδιο— των δοσιλόγων στις αγκάλες του αγωνιζόμενου έθνους, εκμεταλλευόμενος το δυσμενές εσωτερικό πολιτικό κλίμα και τον εν εξελίξει Εμφύλιο Πόλεμο, που είχε μετατοπίσει το κέντρο βάρους και το ενδιαφέρον του επίσημου κράτους και της κοινής γνώμης από τα γεγονότα της Κατοχής στις τρέχουσες δραματικές εξελίξεις. Δεν ήταν λοιπόν συνεργάτες του κατακτητή κατά τον εν λόγω πολιτικό όσοι βρίσκονταν στις φυλακές, αλλά εθνικόφρονες πολίτες, οι οποίοι είχαν πέσει θύματα των μηχανορραφιών της κομμουνιστικής πλευράς με σκοπό την εξόντωσή τους. Όσοι είχαν γλιτώσει την φυλακή και τους δόθηκε η δυνατότητα να συμμετάσχουν μέσα από τις γραμμές του Εθνικού Στρατού στον «συμμοριτοπόλεμο», δικαίωσαν από την πρώτη στιγμή με τον ηρωισμό τους την επιλογή αυτή, δικαιώνοντας παράλληλα και την φήμη των πάλαι ποτέ Ταγμάτων Ασφαλείας ως αέναων κυματοθραυστών της κομμουνιστικής απειλής.

Το οπλοστάσιο αυτό της εθνικοφρόνου επιχειρηματολογίας πέρασε γρήγορα από το επίπεδο των ελίτ σε αυτό της βάσης και υιοθετήθηκε ως ένα πάγιο μέσο εκ-

φοράς του συγκεκριμένου λόγου, εμπλουτίζοντας την φαρέτρα των καταδίκων και ταυτόχρονα τα κείμενα των απολογητικών τους υπομνημάτων. Γράφοντας προς τον Υπουργό της Δικαιοσύνης, μια ομάδα συγγενών καταδικασθέντων δεν παρέλειψε να προστρέξει στο οπλοστάσιο αυτό για να δείξει ότι η δίωξη των δοσιλόγων αποστερούσε το επίσημο κράτος από ένα πολύτιμο και εμπειροπόλεμο δυναμικό για την στελέχωση του μαχόμενου στρατού, ενώ ταυτόχρονα από την άλλη συντηρούσε την δυναμική της ανταρσίας: «Δια την δημιουργίαν του Δοσιλογισμού συνετέλεσεν επίσης η ειδική πολιτική επιδίωξις του Κομμουνισμού, ευρόντος την ευκαιρίαν κατάλληλον δια να πλήξη την αστικήν τάξιν και τα πλέον δραστήρια εθνικιστικά στοιχεία, με την κατηγορίαν της προδοσίας. Υπό την πίεσιν τούτων, συνετάγη η υπ' αριθμ. 1/1944 Συντακτική Πράξις, η οποία επεδιορθώθη με εγκληματικήν ελαφρότητα, αντικατασταθείσα δια της υπ' αριθμ. 6/1945 Συντακτικής Πράξεως, ήτις προεκάλεσε πραγματικάς συμφοράς εις τον τόπον και ιδιαιτέρως εις την Βόρειον Ελλάδα. Αι συμφοραί τας οποίας προεκάλεσε η Συντακτική αύτη πράξις είναι: α) Η τρομοκρατήσις ολοκλήρων πληθυσμών, ιδιαιτέρως των βορείων επαρχιών, με την ευκολία της παραπομπής, δι' απευθείας κλήσεων, και της άνευ διατυπώσεων τιμωρίας εις ισόβια δεσμά και εις θάνατον. Εκ της τρομοκρατήσεως ταύτης προήλθεν η πρώτη διαρροή προς την ανταρσίαν, απετελέσθη δε ο βασικός πυρήν ο οποίος την συνεκράτησε και την συγκρατεί ακόμη [...]]⁵.

Επομένως, ο Εμφύλιος Πόλεμος –και λίγο νωρίτερα τα Δεκεμβριανά– ήταν τα κρίσιμα γεγονότα που άλλαξαν άρδην τους εσωτερικούς πολιτικοκοινωνικούς συσχετισμούς δυνάμεων, όπως είχαν κληροδοτηθεί από την Κατοχή, θέτοντας νέες προτεραιότητες ενώπιον του εσχάτως απελευθερωμένου έθνους. Για χάρη της τελικής νίκης εναντίον του «ξενοκίνητου» κομμουνισμού το κράτος και οι μηχανισμοί του ήταν έτοιμοι να υπαναχωρήσουν από τις αρχικές διακηρυγμένες θέσεις τους και να μην υποστηρίξουν μέχρι τέλους την κάθαρση με την παραδειγματική τιμωρία όσων από οποιαδήποτε θέση και με οποιονδήποτε τρόπο είχαν παραβιάσει την πανεθνική απαίτηση για αντίσταση κατά των κατακτητών. Με καυστικό χιούμορ και διεισδυτική ματιά ο αρθογράφος μιας καθημερινής εφημερίδας της Θεσσαλονίκης επεσήμαινε μέσα σε λίγες αράδες τους λόγους για τους οποίους το κοινό περί δικαίου αίσθημα δεν θα ικανοποιούταν και οι προσδοκίες θα έμεναν τελικά ανεκπλήρωτες: «Δηλαδή εδώ που τα λέμε, κοντεύουνε να γίνουνε της μόδας! Τους βλέπεις και περνάνε μπροστά σου καμαρωτοί-καμαρωτοί με κείνο το κουρασμένο ύφος του μπλαζέ που τόσο τους πάει σε ώρες... αναπαύσεως. Ούτε γάτος ήτανε, ούτε ζημιά έκανε. Η αναίδειά τους είναι τόσο απίθανη, πολλές φορές, που στην θεά τους σε καταλαμβάνει ένα είδος... σεβασμού! Δεν είναι μικρό πράγμα. Προδοσίες, κατασκοπείες, ρεμούλες, λίρες, τρόφιμα, εργοστάσια, μαγαζιά, καζίνα... Τα παίζανε στα δάχτυλα. Τότε, η σκέψη πως θ' ερχόταν η μέρα να τα πού-

με μεταξύ μας... κατ' ιδίαν, μας έκανε να ξεγελάμε λιγάκι τις αλησμόνητες εκείνες αξιώσεις του οργανισμού προς άμεση χορήγηση βιταμινών. Κι όταν επιτέλους ήρθε η ώρα... Αν έχεις τύχη νάχης! Σκοτωμοί, τάφοι, όμηροι, μάχες, ανατινάξεις, σε λίγες μέρες γίναμε... παράδεισος. Άντε τώρα να τα ξαναφτιάξουμε. Κι εν τω μεταξύ τα χρυσά μας τα παιδάκια λησμονηθήκανε προσωρινώς. Για να είμαστε δίκαιοι πρέπει να πούμε πως είχαν λάβει και τα μέτρα τους: Μερικοί διαλέξανε τους κουκουέδες. Βρε παιδιά, τους είπανε, ο αγώνας θέλει λεφτά και πρέπει να σας βοηθήσουμε. Πάρτε... Βάλανε λοιπόν χέρι τα κουκουεδάκια έτσι χάριν του... αγώνα και εις ανταπόδοσιν τούς οργανώσανε από το α μέχρι το ω. Πήρανε μάλιστα και φωτογραφίες τους για να τις αναρτήσουνε σε καμμία... ταβέρνα λόγω εξαιρετικών υπηρεσιών! Μερικοί από δαύτους διαλέξανε τώρα την δεξιάν. Μπερδεύονται στον κόσμο, κατεβαίνουν στις παρελάσεις, στις τελετές... και με ύφος λιγάκι βαρυστημένο κινούν νωχελικά τον αντίχειρα της δεξιάς ψάλλοντες εις μελωδικήν τριφωνία: Μεγάλη Ελλάς, Μεγάλη Ελλάς... Έτσι περίπου τα βολέψανε και τα βολεύουνε οι αξιότιμοι κύριοι δοσίλογοι! Τώρα περιμένουνε να βάλη το χέρι του ο Θεός ή ο... Εισαγγελέας [...]]⁶.

Αυτό το «χέρι του Εισαγγελέα», το οποίο ανέμεναν οι πολλοί να αποδώσει δικαιοσύνη, δεν ήταν τελικά τόσο αποτελεσματικό για τέσσερις βασικούς λόγους: α) η ίδια η δικαιοσύνη δεν ήταν ξεκομμένη από την πόλωση των πολιτικών και κοινωνικών δρώμενων –πώς θα μπορούσε άλλωστε να είχε συμβεί διαφορετικά– και αυτό την καθιστούσε επομένως ευάλωτη σε κάθε είδους παρεμβάσεις θεσμικών και κυρίως εξωθεσμικών παραγόντων, β) δεν είχε την συμπαράσταση των υπηρεσιών εκείνων του κράτους –διωκτικών, εν γένει αστυνομικών αλλά και πολιτικών– που εκ της αποστολής τους επιβαλλόταν να την συνδράμουν στο έργο της και όχι να προβάλλουν εμπόδια σε αυτό, γ) λειτουργώντας επί το πλείστον ως το τελευταίο ανάχωμα πριν την ατιμωρησία καθίστατο πολλές φορές προσπελάσιμο χάρη και στο αυξημένο αίσθημα αυτοσυντήρησης όσων είχαν επιβιώσει σε ακόμη κρισιμότερες περιστάσεις και συνθήκες, όπως ήταν αυτές της κατοχικής περιόδου και δ) ένας αριθμός δικαστικών λειτουργών δεν ήρθη στο ύψος του λειτουργήματός του και ενεπλάκη σε δοσοληψίες με τους κατηγορούμενους, καθώς και με τους άλλους διαδίκους, με σκοπό το κέρδος και σε βάρος της «τυφλής» απονομής της δικαιοσύνης.

Οι πολιτικές παρεμβάσεις και οι εισβολές πολιτικών παραγόντων στις δικαστικές αίθουσες δεν θα πρέπει να προκαλούν εντύπωση, αλλά κρίνονται ως μια απολύτως «φυσιολογική» εξέλιξη. Η θέση αυτή εδράζεται στο γεγονός πως οι πολιτικοί γρήγορα παρεκτράπηκαν από τις αρχικές δεσμεύσεις τους περί απόδοσης δικαιοσύνης για τα δοσιλογικά εγκλήματα της Κατοχής, όσο ψηλά και αν βρίσκονταν οι παραβάτες, και επιδόθηκαν σε εκπτώσεις, εξαιρώντας πρώτους από όλους όσους την περίοδο εκείνη κατείχαν κυβερνητικές θέσεις. Εξαιτίας των εκπτώσεων αυτών –προς κάθε κατεύθυνση– ο ίδιος ο χώρος της πολιτικής αλώθηκε τελικά

από εκείνους που έφεραν μαζί τους κατοχικά βαρίδια, έχοντας ακόμη και μετά την εκλογή τους ανοιχτούς λογαριασμούς με τα Ειδικά Δικαστήρια Δοσιλόγων. Από την στιγμή λοιπόν που ο χώρος της πολιτικής εκπροσώπησης, της πολιτικής ελίτ, δεν έλαβε τα απαραίτητα ασφαλιστικά μέτρα με σκοπό να κρατηθεί μακριά από το ένοχο κατοχικό παρελθόν, φροντίζοντας πρώτα απ' όλα για την δική του αυτοκάθαρση, δεν ήταν δυνατόν και δεν μπορούσε να παρουσιάζεται ως ο στυλοβάτης μιας αδέκαστης δικαιοσύνης. Παρατάξεις της κυβερνητικής συμμαχίας, κομματικές λέσχες, πολιτευτές, βουλευτές και κάθε ένας με πολιτικές διασυνδέσεις και κύρος χρησιμοποιήθηκαν από τους υποδίκους-καταδίκους και τους δικηγόρους τους, με το αζημίωτο μερικές φορές, με σκοπό να λειτουργήσουν ως οι πολιορκητικοί κριοί για την εκπόρθηση του κάστρου της δικαιοσύνης. Εξυπακούεται ότι εμπλοκή –και πάλι με το αζημίωτο– μπορούσε να έχει όποιος μπορούσε απλώς να μεσολαβήσει για να ενεργοποιηθεί ο συγκεκριμένος δίαυλος, δηλαδή να ανευρεθεί το κατάλληλο πολιτικό μέσο.

Πολλές φορές οι δικαστικοί λειτουργοί φάνταζαν και ήταν μόνοι, έχοντας να αντιμετωπίσουν χιλιάδες υποθέσεις χωρίς την απαραίτητη συμπαράσταση και την στήριξη άλλων υπηρεσιών που καθήκον τους ήταν –και είναι– να συνδράμουν με κάθε τρόπο στο έργο της την δικαιοσύνη. Καταρχήν, ο τρόπος με τον οποίο λειτουργούσαν οι διωκτικές αρχές σε ορισμένες περιπτώσεις φανέρωνε μια τουλάχιστον προχειρότητα και έναν ανεπίτρεπτο ερασιτεχνισμό, με συνέπεια οι διωκόμενοι να μην χρειάζεται καν να αναζητήσουν ασφαλείς κρυψώνες και καταφύγια για να προστατευτούν από τις ενέδρες του νόμου. Φυσικά οι αδυναμίες αυτές οφείλονταν εν πολλοίς στην διάλυση του διοικητικού μηχανισμού που είχε συντελεστεί το προηγούμενο διάστημα, αλλά και στην ενασχόληση με ένα νέο και άγνωστο αντικείμενο, το οποίο δεν διέθετε πολιτικό υπόστρωμα: διαφορετικά, ο έως τότε βασικός προσανατολισμός της αστυνομίας και της χωροφυλακής ήταν η δίωξη του πολιτικού εγκλήματος, αντικείμενο για το οποίο είχε εκπαιδευτεί, το γνώριζε και το πίστευε.

Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που πολίτες αναγνώριζαν στον δρόμο ή στην στάση του λεωφορείου κάποιον με κατοχικό παρελθόν και τον παρέδιδαν οι ίδιοι στις αστυνομικές αρχές. Γενικότερα πολλοί διωκόμενοι παρέμεναν στους τόπους κατοικίας τους και δεν χρειαζόταν να «ξενιτευτούν», προβάλλοντας αργότερα την επιλογή τους αυτή ως απόδειξη αθωότητας ή ως αιτία για την ερήμην καταδίκη τους. Σε αυτό βοήθησε και το γεγονός πως τα κλητήρια θεσπίσματα παραδίδονταν στον τόπο της τελευταίας κατοικίας τους, δηλαδή στο χωριό όπου είχαν για τελευταία φορά στρατοπεδεύσει τα ένοπλα τμήματα πριν διαλυθούν ή ακολουθήσουν τους Γερμανούς κατά την αποχώρησή τους. Ως αγνώστου διαμονής χαρακτηρίστηκαν συνεπώς χιλιάδες άτομα, με τις αστυνομικές και δικαστικές αρχές να αδυνατούν, λόγω έλλειψης υποδομής και προσωπικού, να ανταποκριθούν σε αυτό το απαιτητικό εκ των πραγμάτων έργο.

Πέρα όμως από το πρακτικό-γραφειοκρατικό σκέλος του ζητήματος, η απροθυμία των διωκτικών αρχών να συλλάβουν και να παραδώσουν κάποιους από τους φυγόδικους στον Ειδικό Επίτροπο Δοσιλόγων υπέκρυπτε δόλο. Η παράβαση καθήκοντος στην οποία οδηγήθηκαν συνειδητά ανώτεροι αξιωματικοί οφειλόταν στις ιδιαίτερες σχέσεις που ανέπτυξαν με κάποιους από τους φυγόδικους, με αποτέλεσμα είτε να κωλυσιεργούν σκανδαλωδώς είτε να κωφεύουν στα αιτήματα των δικαστικών λειτουργών για την σύλληψή τους. Ταυτόχρονα παρείχαν και άλλου είδους υπηρεσίες: σε εξαιρετικές περιπτώσεις γνωστοί για την δράση τους δοσίλογοι είχαν εκ των έσω ενημέρωση για τις εξελίξεις των υποθέσεών τους και επομένως γνώριζαν πώς να ελιχθούν. Διαφορετικά, ενώ καταζητούνταν, αυτοί εμφανίζονταν στα κατά τόπους αστυνομικά τμήματα και αντλούσαν πληροφορίες, φεύγοντας με την ίδια ευκολία με την οποία είχαν εισέλθει. Από την άλλη, οι βεβαιώσεις και οι υπεύθυνες δηλώσεις τις οποίες υπέγραψαν για χάρη γνωστών δοσιλόγων ανώτεροι αξιωματικοί αποδείχτηκαν πρώτης τάξεως ελαφρυντικά στοιχεία στην προσπάθεια των πρώτων να αποδείξουν ότι είχαν δράσει εθνοπρεπώς και όχι προδοτικά. Εκτός από την εμπλοκή τους στην «βιομηχανία των βεβαιώσεων», που άνηψε από το 1945 και μετά, υψηλόβαθμοι αστυνομικοί αποδέχτηκαν τις παρακλήσεις της άλλης πλευράς και «μίλησαν» καταλλήλως σε υψηλά ιστάμενα πρόσωπα για να τύχουν οι καταδικασθέντες ευνοϊκής μεταχείρισης που στην ουσία αποτελούσε τον προθάλαμο της υπό όρους απόλυσής τους.

Παρά τα σοβαρά προβλήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι δικαστικοί στην προσπάθειά τους να επιτελέσουν το καθήκον τους, στην πλειοψηφία τους φάνηκαν ανυποχώρητοι και δεν δίστασαν να εκδώσουν αθωωτικές αποφάσεις σε πείσμα της περιρρέουσας ατμόσφαιρας, όταν πείστηκαν ότι χρειάζονταν αδιάσειστα στοιχεία για να καταδικαστεί κάποιος (όπως συνέβη σε περιπτώσεις Σλαβοφώνων κατηγορουμένων από περιοχές της Βόρειας Ελλάδας). Οι αντιστάσεις απέναντι στην πλάνη ή στις μεθοδεύσεις δεν ήταν πάντα εφικτή, όπως δεν ήταν τελικά εφικτή η απρόσκοπτη απόδοση δικαιοσύνης με την παραδειγματική τιμωρία των αποδεδειγμένα ενόχων.

Οι τελευταίοι επιδίωξαν –και τις περισσότερες φορές το κατάφεραν– να εκμεταλλευτούν τις στρεβλώσεις του κρατικού μηχανισμού, τις αδυναμίες ή τελικά την έλλειψη πολιτικής βούλησης για την δικαστική διερεύνηση όλων των υποθέσεων και την παραπομπή τους στο ακροατήριο. Μεταξύ 1945-46 εκδόθηκαν πολλές αποφάσεις για την προσωρινή απόλυση των υποδικών, με συνέπεια η συντριπτική πλειοψηφία αυτών να σπεύσει να εξαφανιστεί. Οι μετέπειτα ερήμην καταδίκες εύκολα κατέπεσαν και οδήγησαν σε ελαφρότερες ποινές ή σε αθωωτικές αποφάσεις, καθώς ένα από τα βασικά επιχειρήματα που χρησιμοποιήθηκε για την ανακοπή της πρωτόδικης απόφασης ήταν η μη κλήτευση και κυρίως η θητεία στον στρατό και στα σώματα ασφαλείας.

Ο στρατός και τα άλλα ένοπλα τμήματα (Πολιτοφυλακή, ΜΑΥ, ΜΑΔ = Μικτά Αποσπάσματα Διώξεως, Χωροφυλακή, ΤΕΑ = Τάγματα Εθνοφυλακής Αμύνης) μετατράπηκαν σε ασφαλές καταφύγιο για πολλούς των Ταγμάτων Ασφαλείας μέχρι να περάσει η «πρώτη μπόρα». Επέδειξαν γενναιότητα και ήταν οι καλύτεροι «κομμουνιστοφάγοι» στρατιώτες, λοχίες, επιλοχίες, διμοιρίτες, ομαδάρχες, χωροφύλακες άνευ θητείας, λαμβάνοντας επαίνους και τιμητικές διακρίσεις για την γενναιότητά τους αυτή την ώρα της μάχης. Μετά την απόλυσή τους, το κρίσιμο διάστημα είχε πράγματι περάσει και οι αποφάσεις των δικαστηρίων, υπό το βάρος του εμφυλιακού απόηχου, είτε οδήγησαν στην αθώωση είτε στην καταδίκη σε πολύ ελαφρότερες ποινές. Για έναν κρατούμενο δοσίλογο που είχε την τύχη να έχει καλό δικηγόρο και επομένως δεν παρέμεινε μεγάλο χρονικό διάστημα στην φυλακή, για το ίδιο αδίκημα η ποινή το 1945 ήταν ασύγκριτα αυστηρότερη από αυτήν το 1949 ή το 1950⁷. Η έννοια του κερδισμένου χρόνου ήταν γενικότερα πολύ σημαντική και ο στρατός παρείχε αφειδώς το συγκεκριμένο πλεονέκτημα. Ακόμα και όταν ο Ειδικός Επίτροπος κατάφερε να εντοπίσει κάποιον φυγόδικο ενόσω αυτός υπηρετούσε, το αίτημα για την προσαγωγή του ενώπιον του δικαστηρίου προσέκρουε κατά βάση στην άρνηση της στρατιωτικής αρχής. Η διεξαγωγή του πολέμου και οι ανάγκες του προηγούνταν έναντι όλων των άλλων, ακόμη και αν αυτό το «άλλο» ήταν οι θεράποντες της Θέμιδος.

Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα της μετά των Δεκεμβριανών εποχής δεν άφησε ανεπηρέαστους και τους λειτουργούς της δικαιοσύνης. Ενίοτε υπήρξαν και οι ίδιοι πρόξενοι σκανδαλισμού της κοινής γνώμης με τις αποφάσεις τους, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την αποφυλάκιση μερικών δεκάδων γερμανοντυμένων ταγματασφαλιτών, όταν οι τελευταίοι περί τα τέλη του 1946 αφέθησαν στην Ελλάδα από τα έσχατα καταφύγιά τους, την Γερμανία και την Αυστρία. Αλλά και ως συνήγοροι των κατηγορούμενων ήταν πρόθυμοι να παρουσιαστούν κάποιοι ανώτεροι ενεργεία δικαστικοί, έναντι φυσικά αδράς αμοιβής. Ήταν εύκολο γι' αυτούς να αλιεύσουν πελάτες, αρκεί οι τελευταίοι να είχαν την οικονομική δυνατότητα να τους πληρώσουν. Πάντα μια επίσκεψη στα κρατητήρια και στις φυλακές απέβαινε ιδιαίτερα προσοδοφόρα, γεμίζοντας το πελατολόγιο για αρκετούς μήνες. Ακόμα και όσοι ήταν αρχικά απρόθυμοι, γρήγορα λύγιζαν μπροστά στον ωμό εκβιασμό: μετά από επανειλημμένες αρνήσεις προσωρινής αποφυλάκισης εκ μέρους του ίδιου δικαστικού, ο αιτούμενος υπόδικος λάμβανε το μήνυμα και φρόντιζε να προσεγγίσει μέσω «άλλης» οδού την έδρα για να πετύχει την ποθούμενη απόφαση. Αν συνυπολογιστεί το γεγονός πως η προσωρινή αποφυλάκιση σήμαινε την εποχή εκείνη πολλά –εξαιτίας του φόρτου εργασίας ήταν συνηθισμένο το φαινόμενο η τελικά επιβαλλόμενη ποινή να έχει υπερκαλυφθεί από τον μακρύ χρόνο προφυλάκισης– μπορεί αντιστοίχως να υπολογιστεί και το ύψος της αμοιβής του επίορκου δικαστικού.

Μέσω των παραπάνω περιγραφόμενων διαύλων και χάρη στην ισχύ του εθνικό-

φρονος αφηγήματος η υπόθεση της τιμωρίας των δοσιλόγων κατέστη μια ανοικτή πληγή στο σώμα της ελληνικής κοινωνίας. Δεν προκαλεί εντύπωση τόσο το γεγονός των μικρών ποινών, της σταδιακής παύσης των διώξεων, της απονομής χάριτος, του μετριασμού των ποινών, της υπό όρους απόλυσης και των τελευταίων δοσιλόγων στις αρχές της δεκαετίας του 1950 (τα παραπάνω αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της νεότερης αντίληψης για τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα του σωφρονιστικού συστήματος που δεν επιδιώκει την εξόντωση αλλά τον παραδειγματισμό και την επανένταξη του καταδίκου στην κοινωνία). Άλλωστε, η Ελλάδα δεν αποτελούσε την εξαίρεση αναφορικά με την στάση που τήρησαν γενικότερα οι δυτικές δημοκρατίες έναντι του ζητήματος της συνεργασίας με τον κατακτητή, όσο ο κόσμος εισερχόταν στην περίοδο του Ψυχρού Πολέμου και παγιώνονταν οι προτεραιότητες που αυτή επέβαλε.

Αν σε κάτι διέφερε ήταν στο εύρος του χρόνου που απαιτήθηκε για να μεταβληθεί αυτή η στάση και να προταχθεί η λογική της ενσωμάτωσης στις κοινωνίες εκείνων που είχαν νωρίτερα λειτουργήσει ως «δούρειοι ίπποι» για λογαριασμό του Γ' Ράιχ. Στην ελληνική περίπτωση καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν αναμφίβολα οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις και ο Εμφύλιος Πόλεμος –η πρώτη έμπρακτη απόδειξη των ψυχροπολεμικών κατευθύνσεων της διεθνούς μεταπολεμικής πολιτικής σκηνής– που έθεσαν ένα νέο ζωτικής σημασίας πρόταγμα, αυτό του πολιτικού προσανατολισμού της χώρας, καθώς και του μοντέλου κοινωνικής οργάνωσής της, στο αντίποδα της ανάγκης διευθέτησης των εκκρεμοτήτων με το κατοχικό παρελθόν στην κατεύθυνση της απονομής δικαίου και ηθικού κοινωνικού καθαρισμού.

Από την άποψη αυτή το επίσημο κράτος και γενικότερα η ελληνική κοινωνία, κατ' ανάγκη, προσπέρασαν το πρόβλημα χωρίς να το επιλύσουν, το έκρυψαν «κάτω από το χαλί» και συνέχισαν την πορεία τους χωρίς να αναμετρηθούν μαζί του, έχοντας ενώπιόν τους να αντιμετωπίσουν νέες προκλήσεις ως κομμάτι της φιλελεύθερης και δημοκρατικής Ευρώπης. Ωστόσο, η αποδοχή στους κόλπους της κοινωνίας των πολιτών εκείνων που είχαν «μηδίσει», που είχαν προσφέρει «γη και ύδωρ» στον κατακτητή, δεν έγινε με τους απαράβατους όρους του δικαϊκού συστήματος, αλλά σύμφωνα με τις επιταγές και τις ανάγκες του έθνους της εθνοφροσύνης. Αυτή η τακτική επιλογή υποβοήθησε αργότερα στην συγκρότηση των παρακρατικών «ταγμάτων» του '50 και του '60, όταν οι μηχανισμοί του επίσημου κράτους άντλησαν από τις ίδιες δεξαμενές των διασωθέντων εθνοφρόνων δοσιλόγων για να στελεχώσουν τις αντικομμουνιστικές ομάδες κρούσης.

Ήταν και αυτή μια επιστροφή στην κληρονομιά του παρελθόντος, ό,τι και αν αυτό σήμαινε για την ομαλή δημοκρατική πορεία της χώρας. Ο πολιτικός και κοινωνικός βίος συντονίστηκε έκτοτε στους ρυθμούς των παρεκτροπών, με αποκορύφωμα την εγκαθίδρυση της Χούντας των Συνταγματαρχών, έχοντας να αντιμετωπίσει για μια ακόμη φορά σε τακτά χρονικά διαστήματα την αναβίωση των «φα-

ντασμάτων» του κατοχικού της παρελθόντος. Κατέστη αναμφίβολα δυσβάστακτο το κόστος που έπρεπε να πληρώσει, μέχρις ότου ωριμάσει και εξοικειωθεί με το τραυματικό αυτό παρελθόν, κοιτάζοντάς το κατάματα: όσο για τον βαθμό της εξοικείωσής της αυτό είναι μια άλλη ιστορία...

Σημειώσεις

1. Αρχείο Εφετείου Θεσσαλονίκης, Δικογραφίες Ειδικού Δικαστηρίου Δοσιλόγων Θεσσαλονίκης [αταξινόμητο υλικό]: Το Συμβούλιον των εν Θεσσαλονίκη Πλημμελειοδικών, Θεσσαλονίκη, 15 Ιουλίου 1952, Αριθ. 1048.

2. Αρχείο Εφετείου Θεσσαλονίκης, Δικογραφίες Ειδικού Δικαστηρίου Δοσιλόγων: Αίτησις Γεωργίου Χ., κρατουμένου Δοσιλόγου εν ταις φυλακαίς Επταπυργίου, προς τον Ειδικόν Επίτροπον Δοσιλόγων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 22 Αυγούστου 1948.

3. Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο, Αρχείο Πλάτωνος Χατζημιχάλη: Το Ειδικόν Δικαστήριον Αθηνών, Συνεδριάσεις της 21 Φεβρουαρίου-31 Μαΐου 1945, Αριθ. 49, Αθήνα, 31 Μαΐου 1945.

4. Βουλή των Ελλήνων, *Ευρετήριο συζητήσεων του Κοινοβουλίου*, τόμ. 4, μέρος Δ' (1946-1967), Αθήνα 1985, σσ. 360-361 (λήμμα Δοσίλογοι).

5. Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης [στο εξής ΚΙΘ], Ιδιωτική συλλογή Ιωάννη Σταθάκη, φάκ. 12, υποφάκ. 5: Οικογένειες κρατουμένων Δοσιλόγων Θεσσαλονίκης προς τον Υπουργό της Δικαιοσύνης, Θεσσαλονίκη, 15 Οκτωβρίου 1947.

6. *Νέα Αλήθεια*, 2 Μαρτίου 1945.

7. ΚΙΘ, Αρχείο Ιωάννη Σταθάκη, φάκ. 12, υποφάκ. 3: Μιχαήλ Βέλλος προς Ιωάννη Σταθάκη, Θεσσαλονίκη, 30 Ιανουαρίου 1949.

Ζερικώ, Μελέτες Μαύρου, 1818-1820